TANZİMAT'TAN GÜNÜMÜZE DİYARBAKIR

EDİTÖRLER

Oktay BOZAN
Hakan ASAN
Hatip YILDIZ
Mehmet Salih ERPOLAT

manas YAYINCILIK

CİLT 3

TANZİMAT'TAN GÜNÜMÜZE DİYARBAKIR CİLT 3

Editörler: Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, Mehmet Salih Erpolat

MANAS YAYINLARI: NO: 81

ARAŞTIRMA VE İNCELEME ESERLERİ DİZİSİ NO: 53

Dizgi ve Sayfa Düzeni: Oktay BOZAN

Kapak Tasarım: Mehmet AKBOZ

Baskı:

Sistem Ofset ve Matbaacılık

Strazburg Cad. No: 31/17

Tlf: (0312 2291881) SIHHİYE / ANKARA

Ocak 2019 / 250 Adet

ISBN: 978-975-6089-82-8

Nail Bey Mah. Vali Fahri Bey Cad.

Huzur İş Merkezi Kat: 5/14 ELAZIĞ

Tlf / Belgegeçer: 0 424 237 13 15

e posta: manasyayincilik@hotmail.com

www. manasyayincilik.com

İçindekiler

1.Tek Parti Döneminde Diyarbakır (Ziya Gökalp) Lisesi (Hatip YILDIZ-Veysi FİDA) 5
Milli Birlik Komitesi Tarafından Atanan Vali Döneminde Diyarbakır'da Eğitim (Ahmet EDİ-Uğur YILMAZ) 26
Kıbrıs Türk Mücadele Tarihinde Diyarbakır ve Diyarbakırlılar (Ulvi KESER) 39
CIA Arşiv Belgelerinde Diyarbakır (Sinan KIYANÇ) 72
Anadolu'daki Milliyetimizin Teşekkülü (Mustafa KESKİN) 84
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Diyarbakırlı Öncü Şahsiyetler (İbrahim Halil EVİRGEN) 96
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Diyarbekirli Yazarlar (İhsan IŞIK) 108
Diyarbakırlı Şairlerin Modern Türk Edebiyatındaki Yeri (Ulaş BİNGÖL) 123
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Diyarbakır'da Edebî Muhitler (Mustafa Uğurlu ARSLAN)146
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Diyarbakır'da Kütüphaneler ve Kütüphanecilik (Mehmet Ali ABAKAY-Dilan DAŞDEMİR) 162
Cumhuriyet'ten Sonra Diyârbekir'de Edebî Muhit Olarak Kıraathaneler (Mustafa Uğurlu ARSLAN) 178
Hanili Salih'in "Mevlid-i Hürriyyet"inde Hürriyet Algısı (Ayşe SAĞLAM) 190
Tanzimat Dönemi Alimlerinden Ali Emîrî'nin "Mir'atü'l-Fevâid Fi Terâcimi Meşâhiri Amid" Adlı Eserinde Diyarbakır Kadıları (Mahsum ASLAN-Abdulgalip ASLAN) 201
Millî Şuur Oluşturma Açısından Ahmet Şükrü'nün "Vatan Manzumesi" Ve "Osmanlılar" Şiirine Tahlilî Bir Bakış (Ayşe SAĞLAM) 219
Küçük Ahmedzâde Ebû Bekir El-Âmidî ve Tanzimat Dönemi Diyarbakır Eğitim-Kültür Faaliyetlerine Etkileri (Muhammed ASLAN-Ömer ASLAN) 228
II. Abdülhamit Dönemi Osmanli Bürokrasisinde Diyarbekirli Yöneticiler (Sicil-İ Ahval Kayıtlarına Göre) (İshak ŞİMŞEK) 252
Abdulhamid Niyazi Çıkıntaş'ın Hayatı, Fikirleri ve Mücadelesi (Önder BALPETEK)... 275
Diyarbakırlı Bir Vatansever: Süleyman Nazif (Kemal ÇELİK) 290
Vatansever Bir Şair Olarak Faik Ali (Ulaş BİNGÖL) 310
Ziya Gökalp Ve Eğitime İlişkin Görüşleri (Ahmet ÇOBAN) 329
Ziya Gökalp'in Malta Esareti (Yalçın DOĞAN) 350
Sezai Karakoç Düşüncesinde İslam Medeniyeti (Hacı ÖNEN) 361
Diyarbakır Vilayet Matbaası'nın Yerel Basının Gelişimine Katkısı (1868-1923) (Neslihan KILIÇ) 371
Peymân Gazetesi'nin Diyarbakır Basın Tarihindeki Yeri (Zülfikar İPEK) 392

22 Temmuz 1928 Tarihli Diyarbekir Gazetesi'nin Gözüyle Diyarbekir (Abdulhakim TUĞLUK) 409
Tevhid-i Tedrisat Kanunu Sonrasında Diyarbakır'da Medreselerin Varlığını Sürdürebilmelerine İmkân Veren Faktörler Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme (Abdusamet KAYA) 416
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Diyarbakır Kültüründe Geleneksel Diyarbakır Çömleklerinin Kullanımı (F. Evren DAŞDAĞ) 428
Diyarbakır'da Osmanlı Son Dönemi Yapılarından İç Kale Eski Kolordu Binası (Emine EKİNCİ DAĞTEKİN-Ebru HARMAN ASLAN) 446
Vali Kurt İsmail Paşa Ve Diyarbakır'daki İmar Faaliyetleri (Gülin PAYASLI OĞUZ-Fatma Meral HALİFEOĞLU) 466
Vali Kurt İsmail Paşa Tarafından Diyarbakır'da Yaptırılan Eserlerden Günümüze Ulaşanların Mimari ve Yapısal Değerlendirilmesi (Fatma Meral HALİFEOĞLU-Gülin PAYASLI OĞUZ) ..... .490
Tanzimat Dönemi İçkale'de Eski Hükümet Konağı (Havva ÖZYILMAZ- Sevilay AKAL)490
Hamidiye Sanayi Mektebi Binasının Geçmişten Günümüze Mimari Gelişimi ve Kullanım Sorunları (Nursen IŞIK) 504
Diyarbakır Hamamlarına "Çevre Tarihi" Açısından Yaklaşımlar (Sinan UYANIK-İbrahim YENİGÜN-Mehmet CEBE) 515
Diyarbakır Mûsıkîsi (Hayri YOLDAŞ) 523

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E DİYARBAKIR KÜLTÜRÜNDE GELENEKSEL DİYARBAKIR ÇÖMLEKLERİNİN KULLANIMI

F. Evren DAŞDAĞ[*]

Diyarbakır'ın geçmişten gelen en büyük gücü farklı din ve dillere ev sahipliği yapmış olmasıdır. Coğrafyası gibi sıcakkanlı insanlarının bir arada huzurla yaşadığı kentte, her uygarlığın kendine özgü kültürünün, geleneklerinin izlerini görmek mümkündür. Bu izler bazen surların üzerinde yer alan motiflerde ve mimari yapılarda, bazen geleneksel el sanatlarında, bazen de şehir halkının günlük yaşamında görülebilir.

Bilindiği gibi kültür; geçmişten günümüze getirdiğimiz tüm birikimlerimizdir. Bu birikimlerimizle birlikte günümüze süzülerek gelen geleneksel el sanatlarımız ise yaşamımıza yön vermekte, kolaylaştırmakta, güzelleştirmekte ve bir zarafet katmaktadır. Bu çok yönlülüğün içinde yer alan bir sanat dalı da çömlekçiliktir. Diyarbakır'ın geleneksel çömlekçiliğinde ustaları tarafından yöre kilinden yapılarak üretilmiş, kırkı aşkın form bulunmaktadır. Bu formlardan biri "künk" olup, kanalizasyon ve su boruları olarak yer altında kullanılmaktadır. Bir diğeri "küp" olup, çeşitlerine göre erzak kabı, su deposu veya evlerin çatısında baca olarak kullanılmaktadır. Ayrıca "puhrenk" denilen yarım silindir şeklindeki form ise kiremit niyetine hamamlarda, camilerde, evlerde vb. çatılara döşenmektedir. Testiler ise çeşitlerine göre su içmede, kumbara olarak tasarruf etmede, düğünde gelinin kırması ritüelinin yerine getirilmesinde; Kurban bayramında çocuklara içine su ve üstüne elma konarak verilip sevindirilmelerinde; yapıların tavanlarına konularak, yalıtım sağlanmasında kullanılmaktadır. Öte yandan yemek pişirmek için güveç veya tabak niyetiyle yapılmış kil kaplar da mevcuttur. Ayrıca avlularda ve bahçelerde kullanılan saksıların yanı sıra, plakalar şeklinde yapılan formların da surların mimarisinde ve fırınların zemin döşemelerinde yer aldığı görülmektedir.

Bu araştırma, ilgili literatür taramaları yapılarak, bu alanda çalışmış usta ve kalfalarla görüşülerek hazırlanmıştır. Amaç; Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar Diyarbakır kültüründe ve yaşamında önemli yeri olan geleneksel Diyarbakır çömleklerinin neler olduğunu, kimler tarafından yapıldıklarını, nerelerde ve nasıl kullanıldıklarını ortaya konarak, kültür tarihine ışık tutmaktır.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat, Cumhuriyet, Diyarbakır, Çömlekçilik, Seramik, Geleneksel Sanatlar

THE USE OF TRADITIONAL POTTERY IN DIYARBAKIR CULTURE DURING THE PERIOD OF OTTOMAN REFORM AND REPUBLIC

The rich history of Diyarbakir that embraced numerous religions and languages gives a great strength to the city. The traces of the unique culture and customs of each civilization are widespread in the city. These traces from its past can be seen in the motifs on the city walls, architectural structures, traditional handicrafts and even in the daily life of its people.

Culture represents our accumulated heritage coming from the past. Our traditional handicrafts, a part of this heritage, add elegance, beauty, easiness and a touch to our daily lives. Pottery is one of the art forms among these traditional handicrafts. In Diyarbakır's traditional pottery, there are forty different pottery forms

[*] İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Görsel İletişim Tasarımı Bölümü, İstanbul, Türkiye. edasdag@gmail.com

built from locally found clay, produced by local potters. One of these pottery forms is called "Künk", used as underground sewage and water pipes. Another form is a "vessel", used as a storage, water tank, or chimney at the roof. The half-cylinder form called "puhrenk" is used as roof tiles of public baths, mosques and houses. Pitcher is used as serving water; a piggy bank; performing the wedding ritual of bride's breaking a vessel; a fun gift to the kids in the Feast of the Sacrifice: water filled pitcher and an apple on top; and an insulation on the ceilings of structures. There are also clay cookware for casseroles and baking. Further in addition to the pots used in the gardens and the courtyards, the clay tile forms are used in building the city walls and furnishing the oven floors.

This research is prepared through literature review and interviews with the local potters.

The aim of this research is to highlight various forms, usage and the potters of traditional Diyarbakir pottery during the period of Ottoman Reform and the Republic.

Keywords: Ottoman Reform, Republic, Diyarbakır, Pottery, Ceramics, Traditional Handicraft

Giriş

İnsanoğlunun çamuru kurutarak pişirmeye başlamasıyla geçen binlerce yıldır, topraktan yapılan her türlü form, yaşamımızın farklı alanlarında ve mekanlarında sürekli olarak kullanılır. Bu formları yapan çömlekçiler ise binlerce yıllık bir mesleğin günümüzde de devam eden temsilcileridir. Diyarbakır'da da ustadan kalfaya, kalfadan çırağa aktarılan bu el sanatı, yaşamımıza yön vermekte, kolaylaştırmakta, güzelleştirmekte ve bir zarafet katmaktadır. Diyarbakır'ın geleneksel çömlekçiliğinde ustalar tarafından yöre kilinden yapılarak üretilmiş, kırkı aşkın form bulunmaktadır. Bu formlar onlarca atölyede, onlarca usta ve onların ekibinde yer alanlar tarafından yapılmakta, kentin değişik mekânlarında, günlük yaşamın her alanında, çeşitli şekillerde kullanılmaktadır.

Bu makalede Diyarbakırlı çömlekçilerce üretilmiş, onlarca formun kentin mimarisinde, kültüründe ve yaşamında ne şekilde yer aldığı araştırılmaktadır. Bu bağlamda öncelikle 19. yüzyılda çömlekçiliğin nasıl bir konuma sahip olduğu, çömlekçi atölyelerinde kimlerin çalıştığı, yöre toprağının özelliği, hangi formların üretildiği ve ne şekilde kullanıldığı incelenmektedir. Bu araştırmada ilgili literatür taranmış, alanda çalışanlarla görüşmeler yapılmıştır.

Çömlekçiliğin Konumu

Bu araştırmada 19. yüzyıl incelendiğinde, Diyarbakır'da büyük sanayi hayatının gelişmediği; küçük sanayi hayatının ise, oldukça ileride olduğu görülmektedir. Demircilik, kuyumculuk, bakırcılık, taşçılık, testicilik, marangozluk, boyacılık ve oymacılık gibi küçük

sanatlarla, mantincilik, ipekçilik, kilimcilik, bezcilik ve poşuculuk gibi tezgâh işlerinin yapıldığı ortaya çıkmaktadır. Araştırma kapsamında Ahi ve Lonca teşkilatı geleneklerine bağlı, birçok problemi kendi arasında çözebilen, devlete ve birbirlerine karşı sorumluluk yüklenebilen, mesleklerini ve birbirlerini sıkı sıkıya koruyan ve şehir ekonomisine canlılık getiren belirli esnaf sınıfları da ön plana çıkmaktadır. Çeşitli tarihlerdeki tevzii defterlerine göre, Diyarbakır'daki önemli 46 esnaf grubu içinde çömlekçilik de yer almaktadır[1]. Ayrıca; Diyarbakır Şer'iyye Sicillerine bakıldığında çeşitli belgelerde taranan 88 adet meslek grubunun içinde yine çömlekçilik bulunmaktadır. Çömlekçilik; 19 yüzyılda geleneksel tavırla, işlevsellik kaygısıyla yapılan bir el sanatı konumundadır.

Diyarbakır'da Çömlekçiler

Diyarbakır'da testiye **bardak** denilmesinden dolayı, çömlekçi atölyesine bardakhane, ustalarına da bardakçı[2], testici denilmektedir. **Kâr** sözcüğünün iş anlamında kullanılmasından dolayı, ayrıca bu atölyelere **kârhane** de denilmektedir. Her atölyede mutlaka, çark ustası olan bir testici ve onun yanında çalışan testici kalfası, testici çamurcusu, testici çırağı ve boyacısı olur. Bir atölyede birden fazla usta ve ona bağlı çalışanları olabilir. Ama her ustanın ekibi ayrıdır. Usta yalnızca çarkta form çeken kişidir (Resim 1).

Resim 1. Çömlekçi atölyesinde tornada küp çeken ustalar.

[1] İbrahim Yılmaz Çelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, 306-307.
[2] Çelik, *XIX.Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, 308-309.

Kalfa; formlara kulp takan, **cert** (traşlama) yapan, fırın dolduran, **heke•** yoğuran, ayrıca formların sırlamasını da yapan atölye çalışanıdır. Çamurcu ise, çarkta çekilecek formların boyutuna ve cinslerine göre çamurun kıvamını ayarlayıp, bir sonraki günün yedek çamurunu hazırlayan ve günlük çamuru, ayakları ile 4-5 ağız basan elemandır. Çırak ise içme suyu ve el önü (çark çeken ustanın yanında duran kabın içindeki su) sularını getiren, kulp çamurunu hazırlayan, dekor yapan ve fırının doldurulmasına yardım eden çalışandır. Boyacı ise sırın hammaddelerini bulup, tartıp, hazırlayan ve öğüten elemandır[3].

Atölyede çalışan bütün testiciler **çut** denilen eski çalışma giysileri giyerler. Bunlar genellikle üstte yakasız, düğmesiz, gömlek benzeri giyecekler, altta ise şalvardır. Çok fakir ailelerden gelen çıraklar ise entari gibi uzun elbiseler giyerler. Usta hariç, çalışanlardan bazıları başlarına külah ve fes benzeri başlıklar takarlar (Resim 2). Yaz aylarında fırın yakan kişi dışında, atölye çalışanlarının ayakları genellikle çıplak olur. Çünkü o dönemlerde tahta çarıklarla ve arkası kuyruklu ince deri ayakkabılarla çark da çekilemeyeceğinden, çark ustaları çıplak ayakla çarklarını döndürürler (Resim 1). Bu yüzden ayakaltlarının göğüs kısmı nasırlaşır.

Diyarbakır'daki Çömlek Toprağı

Diyarbakır'ın ova toprağı seramiğe elverişli olmamakla birlikte, bazı dağlık bölgelerde kili fazla olan damarlardan alınan toprak, özellikle güveç kapları için idealdir. Ayrıca Dicle Nehri'nin kıyısı çömlek yapımına uygun toprağa sahiptir. Diyarbakır'da seramik toprağının altında saf çay mili de bulunur. Elde edilen toprağın kırmızı olan kısmı, üretim için elverişli olmasına rağmen ateşe dayanıklı değildir. Milli olan kısım ise ateşe çok dayanıklı olup, üretimi zor ve elverişsizdir. Killi olan (boz renkli) kısım ise; hem üretime elverişli, hem de ateşe dayanıklıdır. Bu üç çeşit toprağın karıştırılmasına **metin** adı verilir. Ayrıca metine tuz da katılarak, seramik toprağı elde edilir[4].

Diyarbakır Çömlekçi Formları

1930'lu yıllarda Diyarbakırlı fotoğrafçı Adil Tekin tarafından çekilen aşağıdaki fotoğrafta çömlekçiler tarafından yapılan onlarca çeşit geleneksel form yer almaktadır.

---

[3] Evren Daşdağ, "Her Yönüyle Diyarbakır Çömlekçiliği*", 1. Geleneksel Diyarbakır El Sanatları Sempozyumu*, Kasım 2006, Diyarbakır, 30.

[4] Evren Daşdağ, "Diyarbakır Çömlekçiliği". *Diyarbakır Geleneksel El Sanatları.* Toprak İşleri Bölümü, Diyarbakır Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü Yayınları No: 5, Nisan 2013, Diyarbakır, 263.

Bu çömlekler şu şekilde gruplanabilir[5].

Çömlekler: Yörede güveç kabına çömlek denilmektedir. Çömleklerin tek kişilikten 20 kişiliğe kadar değişen boyları vardır. Çömlekler, iki kulplu, çanak tarzı yayvan formlardır. Kapaklı veya kapaksız olabilirler. Çömlek kapakları içeriye doğru hafif çöküktür. Üzerine ya top kulp ya da yuvarlak kulp takılır.

Resim 2. Çömlekçiler ve geleneksel Diyarbakır çömlekleri

Küpler: Diyarbakır küplerinin biçimleri aynı olup, boyutlarına göre değişik isimler alırlar.

a. Göğsü Kılıçlı Küpler: Sırsız ve sırlı olmak üzere ikiye ayrılan küpler, büyükten küçüğe doğru şöyle sıralanır.

Sırsız göğsü kılıçlı küpler

- Genelde kulpsuz olan 75 ila 100 kg lık büyük boy zahire küpleri vardır. Daha küçük boylu olanlar kulpludur. Ayrıca

Sırlı göğsü kılıçlı küpler

- Pekmez vb. sıvı maddeler için kullanılan üç kulplu ve sırlı küpler vardır.
- Tabandan geniş tutulan genellikle

[5] Evren Daşdağ, "Diyarbakır Çömlek Formları". *5. Uluslararası Katılımlı Seramik Kongresi,* Ekim 2001, İstanbul, 456-458 .

kulplu su küpleri vardır.

peynir için kullanılan küpler vardır

- Tabanı dar, göğüs kısmı geniş, genellikle 3 kulplu, tereyağı koymak için kullanılan küpler vardır.
- İki kulplu, çanak biçimli, kavurma saklama küpleri vardır.
- Tabanı dar, göğüs kısmı geniş, genellikle 3 kulplu olan, salça için kullanılan küpler de vardır.

b. Yuvarlak Küpler: Yuvarlak küpler genelde kulpsuz, sırsız olup, kuru gıdalar için kullanılır. Sırlı yuvarlak küplere ise pekmez konulur. Büyük, orta ve küçük boyları vardır.

Testiler: Diyarbakır testilerinin şöhreti, suyu soğutmada rakipsiz olmalarından ileri gelmektedir. Çünkü testi toprağı milli olduğu için, insan gövdesine benzer nitelik göstererek, terleme yapar. Suyu süzdüğü gibi dışardan da hava alır. Bu yüzden, testilerde içilen sular soğuk ve lezzetlidir. Çevre il ve ilçelere de pazarlanır.[6]

Resim 3. Ali Paşa caminin önünde dama sıralanmış testiler

Testi Çeşitleri

Diyarbakır testileri de çeşit çeşit yapılmaktadır.

[6] Evren Daşdağ, The Traditional Mardin Pottery", *Ceramics Technical***,** 37, 2013, 82.

a) **Habene:** Uzun boyunlu, çift veya tek burgu kulplu su testisidir. Yüksekliği 40 cm den fazladır.

b) **Hususi:** Tek kulplu, yüksekliği 40 cm olan, büyük boy testidir. Ağzı düz veya darbukalıdır. Ayrıca, boyun kısmında top biçimli bir görünümü olan hususiye de kaz başlı hususi denir.

c) **Dipten dolma testi:** Boyu hususi kadardır. Ağız kısmı kapalı olup, tabanından su doldurulur ve çevrilerek, ibrik borusundan (emzikten) su akıtılır.

d) **Çift kulplu:** Hususi kadar büyüktür. Dibi sivri, ağzı düz olan bu formun yüksekliği 40-45 cm kadardır.

e) **Bardak:** Yüksekliği 35 cm olan, orta boylu, düz ağızlı ve tek kulplu testidir.

f) **Torli:** En küçük boylu, düz ağızlı, tek kulplu testidir. (Gelin testisi de bu sınıfa girer, ama çift kulpludur.)

g) **Cırdon:** Mezarlık testisi denilen tek kulplu, 20-25 cm yüksekliğinde, senede bir kere kurban bayramında kullanılan testi türüdür.

h) **Sarhoş testisi:**

1) **Düz Sarhoş Testisi:** Düz gövdeli olup, kulpsuzdur. Ağzı bombeli, yuvarlak, boğazı ince ve uzundur.

2) **Çemberli Sarhoş Testisi:** Ek olarak testinin göğüs kısmına, 2-3 cm yüksekliğinde fitilden bir çember takılarak, bir boşluk elde edilir. Bu boş kısma toprak koyulup, arpa ve çim ekilerek bir yeşillik elde edilir. Testinin içine yine su doldurulur.

Diğer Formlar

a) **Dolma Taşı:** Dolma ve sarma yemeklerinde dağılmayı önlemek için kapak altına ağırlık olarak koyulan yuvarlak, genellikle sırlı, üzeri delikli ve yuvarlak tutaçlı formdur.

b) **Darbuka:** Küçük veya büyük boylu, ağzı ve ayağı bantlı olan müzik aletidir. Ağzına deri gerilerek kullanılan vurmalı çalgıdır (Resim 2). Toprak darbuka, sırsız gövdelerin daha iyi ses verdiği düşüncesiyle, sırsız yapılır. Darbukanın bir ucu açık olup, gövde kadeh biçimlidir ve içi boştur. Gövdenin ağız bölümüne oğlak derisi gerilip, "çires" denilen yapıştırıcıyla yapıştırılır. Yapıştırılan yere sağlam olsun diye, ip bağlanır; kuruduktan sonra ip çıkarılarak, darbukanın yapımı tamamlanır.

c) **Tünk:** Yer altı kanallarında kullanılan, ağızdan gövdeye doğru 7-8 cm kadar uzunluğu olup, 2 cm (içeride) diş payı olan, aşağıya doğru hafif genişleyen, ardı ardına konulduğunda birbirine geçebilen, silindir biçimli formdur (Resim 2).

d) **Pohrenk:** Topraklı çatılarda ve saçaklarda kiremit yerine kullanılan, bir silindirin ikiye bölünmesi ile elde edilen formdur (Resim 2).

e) **Saksılar:**

1) **Düz saksılar:** Yükseklikleri 17 ila 35 cm arasında, çapları 15 ila 35 cm arasında değişen saksılardır (Resim 2).

2) **Darbukalı saksılar:** Boyun ile gövde kısmının birleştiği yerde oluşan girintiye darbukalı denilmektedir. Ayrıca saksının ağzındaki, elle yapılan dalgalanmaya da, darbukalı denmektedir. Küçük, orta ve büyük boyları olup, ebatlar düz saksılar ile aynıdır (Resim 2).

3) **Kulplu, düz saksılar:** Boyları diğer saksılara göre uzun ve çift kulplu saksı türleridir. Yaklaşık yükseklikleri 45-50 cm, çapları 40-45 cm kadardır (Resim 2).

4) **Kulplu, darbukalı saksılar:** (Resim 2).

5) **Diplikli saksılar:** Orta boylu, ayaklı saksılardır. Ağzı darbukalı veya düz ise bantlı olur (Resim 2).

ı) **Suluk:** (Su çanağı) Güvercinler için su kabı olarak kullanılan yaklaşık 25-30 cm çapında, 8-10 cm yüksekliğinde yayvan çanaktır. Suluklar, eskiden Diyarbakır'da **boranhane** denilen güvercin evlerinde kullanılmaktaydı[7]

f) **Kil plaka:** Çömlekçiler tarafından yapılan dikdörtgen biçimli plakalardır. Surların restorasyonunda ve fırınların taban döşemesinde kullanılır (Resim 2).

Çömleklerin Kullanıldığı Yerler

1. Çömlekler: Yörede güveç kabına çömlek denilmektedir. İki kulplu, çanak tarzı yayvan formlar olan çömlekler Diyarbakır evlerinin mutfaklarında kullanılmaktadır (Resim 4).

[7] Dasdag F. E and Isik N, "An Example From Diyarbakir in Adventure of Soil Turning Into House: Pigeon Houses (Boranhane*)",, Ceramics Technical,* 32: 2011, 72.

Resim 4. Çömlek (Güveç kabı)

Pohrenklerin kullanıldığı yapılardan örnekler

Çatı kaplama malzemesi olan pohrenk Diyarbakır'ın birçok tarihi yapısında sırlı veya sırsız olarak kullanılmıştır. 19 yüzyılda da pohrenklerin cami, hamam, dükkan gibi yapıların çatılarında kiremit niyetiyle kullanıldığı bilinmektedir. Örneğin; Melik Ahmet caddesinde yer alan Melik Ahmet Paşa hamamının da çatısı sırsız pohrenkle kaplıdır (Resim 5)

Resim 5. Melik Ahmet Paşa hamamı.

Günümüzde Gazi Caddesi üzerinde yer alan Vahap Ağa hamamı da çatısı sırsız pohrenkle kaplı yapılar arasındadır (Resim 6).

Resim 6. Vahap Ağa hamamı

Urfa Kapı'nın karşısında yer alan Sarı Saltuk Türbesi'nin çatısı Diyarbakır'a özgü yeşil sırlı pohrenklerle kaplıdır (Resim 7a ve 7b).

Resim 7a ve 7b. Sarı Saltuk türbesinin eski ve yeni hali.

19. yüzyılda bazı esnaf dükkânlarının saçaklarında da pohrenk kullanıldığı görülür. Örneğin; Dağ Kapı girişinin solunda yer alan bu dükkânın saçağının üstü de pohrenkle kaplıdır (Resim 8).

Resim 8. Dağ Kapı'nın solunda yeralan pohrenkle kaplı saçak

Yapım tarihi geçmiş yüzyıllara dayanan yapıların onarım ve bakımlarında yine Diyarbakırlı çömlek ustalarının yaptıkları toprak formlardan yararlanılır. Günümüzde Turistik Caddesi'nin üzerinde yer alan, çatısı sırlı pohrenkle kaplı Ali Paşa Cami de onarım görmüş yapılar arasındadır (Resim 9a ve 9b).

Resim 9a ve 9b. Ali Paşa Cami'nin eski ve yeni görünümü

Küplerin kullanıldığı yerler

Küpler Diyarbakır evlerinin bodrum katında bulunan mutfaklarda kullanılır. Yerden gelebilecek her türlü haşereden erzakları korumak için, küpler tahta çatkılarla oluşturulmuş

Resim 10. Tahta tezgâha oturtulmuş erzak küpleri

tezgâha oturtulur. Küplerin ağızları bezle kapatılır, üzerine kapak örtülür (Resim 10). Ayrıca Cumhuriyet'in ilanından önce yapılmış bazı sırlı veya sırsız küplerin üzerine tarih, ayet, besmele yazıldığı da görülür. Bazen de kişiye özel siparişlerde küplerin üzerine unvan, isim ve tarih yazılır (Resim 11)[8].

Resim 11a ve 11b. Üzeri yazılı, yeşil sırlı, geleneksel bir Diyarbakır küpü ve küpün gövdesinden detay.

Küpler sadece kent merkezinde değil, çevre ilçe ve köylerde de kullanılmaktadır. Günümüzden yaklaşık 90 ila 100 yıl önce yapıldığı tahmin edilen ve günümüzde Diyarbakır'ın Eğil ilçesinde bulunan bir çok küp bu duruma örnektir (Resim 12). Bu küpler sahiplerine atalarından miras olarak kalmıştır. Yapılan çeşitli görüşmelerde bu yörede insan boyuna yakın küplerin de kullanıldığı, ancak günümüze kadar ulaşamadığı tespit edilmiştir.

[8] Evren Daşdağ, "*Geleneksel Diyarbakır Çömlekçiliğinde Çizgisel ve Figüratif Dekorlar",* III. Uluslararası Katılımlı Seramik, Cam, Emaye, Sır ve Boya Kongresi Bildiriler Kitabı, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir. Ekim 2005.

Resim 12. Eğil'de bulunan yeşil sırlı bir küp.

Küplerin geleneksel kullanım alanlarının dışında da değerlendirildikleri görülür. 19. yüzyılda Diyarbakır'da bazı evlerin toprak damlarında küplerin baca yerine kullanıldığı görülür. Bu küpler ağızları ve kulpları dışarıda kalacak şekilde dama yerleştirilir (Resim 13 ve 14).

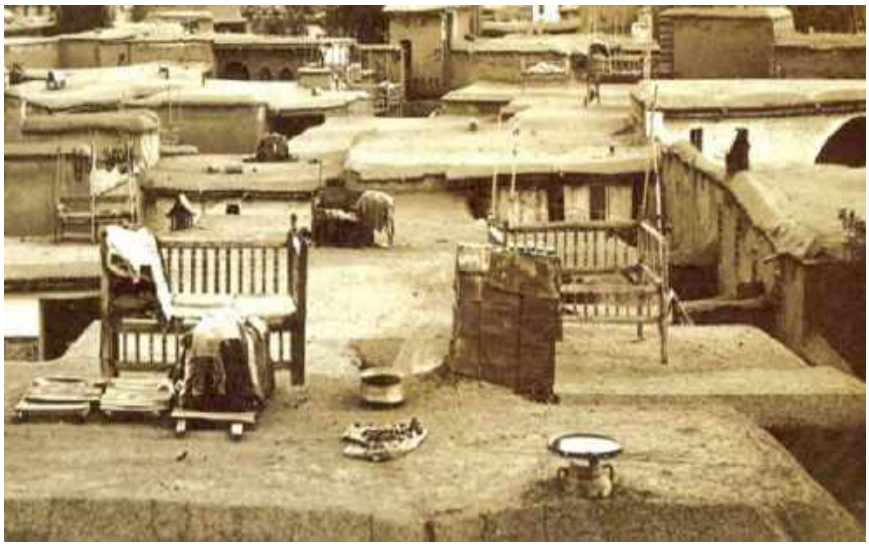

Resim 13. Dama gömülmüş küpten bir baca.

Resim 14. Dama gömülmüş küpten bir baca.

Testilerin kullanıldığı yerler

Suyu soğutmada ve süzmede ünlü olan Diyarbakır testileri sadece kent merkezinde değil, ilçe ve köylerde de kullanılır; ayrıca Urfa, Mardin gibi çevre illere de pazarlanır. Günümüzde İzzet Paşa Caddesi olarak bilinen bölgede ellerinde testilerle yürüyen askerlere ilişkin aşağıda yer alan fotoğraf (Resim 15), testilerin günlük yaşamın her alanında kullanıldığının bir göstergesidir. Testiler evlerin içinde mutfaklarda, odalarda yer aldığı gibi, yolculuklarda, tarlada çalışma esnasında da kullanılır.

Resim 15. Sokakta ellerinde testilerle yürüyen askerler

Resim 16. Yolculuk sırasında bavullarla birlikte görülen testiler

Saksıların kullanım yerleri

Kulplu, kulpsuz, diplikli ve düz olmak üzere çeşitleri olan saksılar hem iç mekan, hem de dış mekanda (avlularda) kullanılır. Kırmızı topraktan sırsız üretilen bu saksılar 19. yüzyılda da Diyarbakır'ın günlük yaşamının bir parçası olmuştur.

Resim 17. Kulplu, ağzı darbukalı saksı.

Resim 18. Ağzı darbukalı, göğsü fitilli bir saksı.

Çanakların kullanım yerleri

Çanaklar da değişik boylarda, kulplu, kulpsuz ve sırlı olarak mutfaklarda, sofralarda kullanılan çömlekçi formları arasındadır (Resim 19).

Resim 19. Burgulu kulplu yoğurt çanağı

Plakaların kullanıldığı yerlerden örnekler

Plakaların genellikle Diyarbakır Surlarında, tarihi yapılarda, fırınların taban döşemelerinde kullanıldığı görülür. Örneğin: Melik Ahmet caddesinde yer alan Melik Ahmet Paşa hamamının fener kısmı kil plakalarla örülüdür (Resim 20).

Resim 20. Melik Ahmet Paşa hamamının kil plakalarla örülü olan fener kısmından bir görünüş (Işık, 2016).

Diyarbakır Surlarının tüm kemerli geçişlerinde horasan harcının bağlayıcılığıyla tutturulmuş plaka tuğlalar yer alır (Resim 21).

Resim 21. Diyarbakır surlarının kemerli geçişlerinde kullanılan plaka tuğlalar.

Darbukaların kullanıldığı yerlerden örnekler

Pişmiş topraktan yapılan darbukalar, Diyarbakır musiki kültürünün vazgeçilmez vurmalı sazlarından biridir (Resim 22). Pişmiş toprak darbuka, sırsız gövdelerin daha iyi ses verdiği düşüncesiyle, sırsız yapılır. Darbukanın bir ucu açık olup, gövde kadeh biçimlidir ve içi boştur. Gövdenin ağız bölümüne oğlak derisi gerilip, "çires" denilen yapıştırıcıyla yapıştırılır. Yapıştırılan yere sağlam olsun diye, ip bağlanır; kuruduktan sonra ip çıkarılarak, darbukanın yapımı tamamlanır.

Resim 22. Diyarbakır çömlek formları arasında soldan dördüncü sırada duran darbuka.

Künklerin kullanıldığı yerlerden örnekler

Diyarbakırlı çömlekçiler tarafından yapılan silindir biçimli bu pişmiş toprak borular, yer altı kanallarında kullanılır. Resim 22'de soldan 1. form olarak görülen künkün kullanılma şekline ait, günümüze herhangi bir görsel ulaşmamıştır.

Sonuç

Bu araştırmanın sonunda; 19. yüzyılda Diyarbakır kültüründe geleneksel çömlekçiliğe ait birçok formun çeşitli şekillerde kullanıldığı görülmektedir. Bu formlardan biri "künk" olup, yer altı boruları olarak kullanılmaktadır. Bir diğeri "küp" olup, çeşitlerine göre erzak kabı, su deposu veya evlerin çatısında baca olarak kullanılmaktadır. Ayrıca "puhrenk" denilen yarım silindir şeklindeki form ise kiremit niyetine hamamlarda, camilerde, evlerde vb. çatılara döşenmektedir. Testiler ise; su içme amacıyla evlerde, sokaklarda, yolculuklarda, tarlada çalışma sırasında kullanılmaktadır. Öte yandan yemek pişirmek için güveç veya tabak niyetiyle yapılmış kil kaplar da mevcuttur. Ayrıca avlularda ve bahçelerde kullanılan saksıların yanı sıra, plakalar şeklinde yapılan formların da surların kemerlerinde ve fırınların zemin döşemelerinde yer aldığı görülmektedir.

19. yüzyıldan günümüze tutulan ışıkla beraber akla takılan en önemli soru, çömlekçiliğin yok olduğu Diyarbakır'da, geleneksel toprak ve çömlekçiler olmadan tarihi surlar ile tarihi han, hamam, cami gibi yapıların bakım ve onarımlarının, aslına uygun olarak nasıl yapılacağıdır.

KAYNAKÇA

Daşdağ, Evren, "Diyarbakır Çömlek Formları", *5. Uluslararası Katılımlı Seramik Kongresi,* 03-05 Ekim 2001, İstanbul, Türkiye.

Daşdağ, Evren, "Diyarbakır Çömlekçiliği", *Diyarbakır Geleneksel El Sanatları,* Toprak İşleri Bölümü, Diyarbakır Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü Yayınları No: 5, Nisan 2013, Diyarbakır, 261-290.

Daşdağ, Evren, "Geleneksel Diyarbakır Çömlekçiliğinde Çizgisel ve Figüratif Dekorlar". *III. Uluslararası Katılımlı Seramik, Cam, Emaye, Sır ve Boya Kongresi Bildiriler Kitabı,* 17-19 Ekim 2005, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.

Daşdağ, Evren, "Her Yönüyle Diyarbakır Çömlekçiliği", *1. Geleneksel Diyarbakır El Sanatları Sempozyumu Bildiri Özetleri Kitabı***,** 16-17 Kasım 2006, Diyarbakır, 30-31.

Daşdağ, Evren, "The Traditional Mardin Pottery" *Ceramics Technical.* (37), 2013, 80-85.

Daşdağ, Evren, and Işık Nursen, "An Example From Diyarbakir in Adventure of Soil Turning Into House: Pigeon Houses (Boranhane)", *Ceramics Technical,* 32: 70-73, 2011.

Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999